

بررسی توان زکات (گندم و جو) در کاهش فقر (مطالعه موردی استان گلستان)

محمدتقی گیلک حکیم‌آبادی

تاریخ دریافت: ۸۴/۱۲/۲۰

استادیار اقتصاد دانشگاه مازندران

تاریخ تأیید: ۸۵/۳/۷

چکیده

فقر مایه پریشانی انسان، سرگردانی عقل و فراهم شدن غم و اندوه است. جوامع بشری و بین‌المللی متعهد شده‌اند در هزاره سوم تعداد فقراء را تا سال ۲۰۱۵ به نصف تقلیل دهند. مهمترین دغدغه‌ها تأمین مالی برنامه‌های فقرزدایی است. کشورها سعی دارند از ظرفیت‌های خود در این راه استفاده کنند. زکات یک واجب عبادی مالی است که مهمترین موارد مصرف آن تأمین زندگی فقراء و مساکین و تأمین نیازهای عام المنفعه (فی سبیل الله) است. استان گلستان جزء پنج استان مهم تولید کننده گندم است و وجود زمینه‌های اعتقادی مردم مسلمان شیعه و سنی استان و همچنین فقر موجود در آن انگیزه بررسی توان زکات در کاهش فقر در استان در این تحقیق است. بر اساس اطلاعات موجود در زمینه گندم و جو و تعدیل آنها متناسب با احکام زکات مقدار زکات گندم و جو در سطح استان بین سال‌های ۷۶-۸۰ برآورد گردید و سپس با مهمترین هزینه‌های دولت در جهت موارد فقر زدایی، عمران و نوسازی روستاها و آموزش و پرورش مقایسه صورت گرفت. نتیجه تحقیق نشان می‌دهد چنانچه گردآوری و هزینه کردن زکات با درایت و مدیریت انجام شود زکات توان تأمین مالی درصد بالایی از موارد فوق را دارد. شایان ذکر است که سهم این تحقیق در طرح مباحث اساسی فقهی اقتصادی زکات به ویژه در برآورد صحیح و همچنین مصارف آن است.

واژگان کلیدی: فقر، زکات، توان زکات، هزینه‌های فقر زدایی

طبقه بندی موضوعی: E62

مقدمه

فقر بدترین چیزی است که کام بشر را تلخ کرده است. فقر در کلام امام علی (ع) بزرگ‌ترین مرگ؛ و قبر بهتر از فقر است (حکیمی و دیگران، ۱۳۶۷: ج ۴، ۲۸۱). فقر مایه پریشانی انسان، سرگردانی عقل و فراهم شدن غم و اندوه است. فقر پدیده‌ای چند بعدی است که شامل کمبود درآمد و محرومیت از نیازهای اساسی و انسانی است. تلاش‌های زیادی از سوی مجامع بین‌المللی مانند، بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول و سازمان ملل و کشورهای جهان برای محو این پدیده زشت صورت می‌گیرد. کاهش فقر، اولین و مهمترین هدف توسعه در ابتدای هزاره سوم است که تصمیم‌گیران بر اجرای آن متعهد شده‌اند. جوامع مختلف سعی می‌کنند از ظرفیت‌ها و توان جامعه خود در این راه کمک بگیرند. دین اسلام علاوه بر ترویج روح نوع‌دوستی، انفاق، وقف و ایثار، مالیات‌های اسلامی نظیر زکات و خمس را نیز واجب کرده است. وجوه زکات منبع مهمی است که

می‌توان برای تأمین مالی برنامه‌های فقرزدائی از آن بهره گرفت. وجوه زکات نه تنها از طریق برنامه‌های حمایتی می‌تواند در ارتقاء سطح زندگی اقشار آسیب‌پذیر و غیرمولد مؤثر باشد بلکه با هزینه کردن آن در امور عام‌المنفعه و زیربنایی و فراهم کردن فرصت‌های شغلی و افزایش سرمایه انسانی برای طبقات کم درآمد ولی مولد زندگی مستقل و آبرومندانه و پایداری را تضمین می‌نماید. چندین کشور اسلامی. از قبیل، عربستان سعودی (۱۹۵۵)، لیبی (۱۹۷۱)، اردن (۱۹۸۸)، بحرین (۱۹۷۹)، پاکستان (۱۹۸۰)، کویت (۱۹۸۲)، سودان (۱۹۸۰، ۱۹۸۹، ۱۹۹۰) و مالزی (۱۹۸۶). قوانین زکات را تصویب نموده‌اند؛ و در کشورهایی مانند، اردن، بحرین و کویت جمع‌آوری زکات داوطلبانه است. این کشورها مؤسسات زکات تأسیس کرده‌اند و مسئولیت جمع‌آوری و هزینه کردن عواید زکات بر عهده این مؤسسات می‌باشد. (قحف، a، بی‌تا، برآورد زکات، ۲): (توسلی، ۱۳۸۳: ۷-۴۲): (امتیازی و دیگران، ۲۰۰۰: ۱۹).

بررسی توان زکات مستلزم برآورد عواید زکات است. چندین برآورد برای عایدات زکات در تعداد اندکی از کشورهای مسلمان بر اساس اطلاعات موجود در حساب‌های ملی مربوطه آنها انجام شده است. یکی از اولین برآوردها در سال ۱۹۷۳ برای مصر توسط رمضان سلیمانی انجام شده است. او عواید زکات را برابر با ۶/۱ درصد تولید ناخالص داخلی برآورد کرد. محمد هاشم عواد، عواید زکات سودان را در ۱۹۸۲، ۳ درصد تولید ناخالص داخلی تخمین زد. برآورد انس زرقا از زکات سوریه در سال ۱۹۷۱ به ۳ درصد رسید. قحف زکات هشت کشور اسلامی را با توجه به سه تعریف متفاوت از اقلام مشمول زکات برآورد کرد. مطابق این تحقیق مقدار زکات در مصر ۲ تا ۴/۹ درصد، در پاکستان ۱/۶ تا ۴/۴، عربستان ۱/۲ تا ۳/۴ درصد و سودان ۴/۳ تا ۶/۲ درصد GDP برآورد شده است (قحف، b، ۴۲). ثامنی کیوانی (۱۳۷۷) ظرفیت بالقوه زکات در ایران را در فاصله سال‌های ۱۳۶۷ تا ۱۳۷۴ برآورد کرده است. میزان زکات برآوردی در سال ۱۳۶۷ و ۱۳۷۴ برابر ۱۵/۱۵۹ و ۹۶/۹۶۴ میلیارد ریال بوده است، که کمتر از ۲ درصد مالیات‌های دولتی در همان سال می‌باشد. ضیاء الدین کیا، الحسینی و علی باقری (۱۳۸۱) مقدار بالقوه زکات گندم و جو و همچنین زکات فطر را در دوره زمانی ۱۳۶۵-۱۳۷۵ برآورد کرده‌اند که مقدار آن از ۴۷،۵۲ میلیارد ریال در سال ۱۳۶۵ به ۳۵۳،۳۷ میلیارد ریال در سال ۱۳۷۵ رسیده است. توسلی (۱۳۸۳). زمانی فر (۱۳۸۲) میزان زکات گندم و جو را در سه استان توسعه یافته مانند، تهران، اصفهان و مرکزی و چهار استان کمتر توسعه یافته شامل چهارمحال بختیاری، ایلام، بوشهر و سمنان برآورد کرده و سپس با استفاده از خط فقر نسبی مقدار زکاتی را که به هر یک از فقراء در سال ۱۳۷۲ می‌رسد، محاسبه کرده است (زمانی فر، ۱۳۸۲: ۵۲-۳۷). همچنین مقدار زکات برآوردی را با هزینه‌های کمیته امداد امام خمینی و سازمان بهزیستی مقایسه کرده است. نتیجه برآورد او نشان می‌دهد، که زکات بالقوه استان‌های اصفهان و

بررسی توان زکات (گندم و جو) در کاهش فقر ۱۰۳

ایلام ۵ درصد هزینه‌های دو سازمان مزبور بوده و این نسبت در استان‌های تهران، چهارمحال و سمنان و مرکزی به ترتیب ۰/۸ درصد، ۲ درصد، ۳ درصد، ۷ درصد و ۱۲ درصد می‌باشد (زمانی فر، ۱۳۸۲: ۳۷-۵۲).
کیاءالحسینی (۱۳۸۳) نیز به برآورد زکات در سطح استان گلستان پرداخته و نقش زکات گندم و جو را در توسعه روستایی مورد بررسی قرار داده است. نتیجه این تحقیق نشان می‌دهد که مقدار زکات در سال ۱۳۸۰،۳ تا ۵ درصد مالیات وصولی استان است.

این تحقیق سعی دارد به طور اصولی نقش زکات در کاهش فقر را از نظر فقهی و اقتصادی مورد بررسی قرار دهد و توان زکات گندم و جو را به طور موردی در استان گلستان و در دوره ۱۳۷۶-۱۳۸۰ مورد بررسی و آزمون قرار دهد. شایان ذکر است که سهم این تحقیق در طرح مباحث اساسی زکات به ویژه در برآورد صحیح و همچنین مصارف آن است.

این مقاله ضمن مروری بر ابعاد فقر و استراتژی‌های کاهش فقر به بررسی فقهی و اقتصادی توان زکات در کاهش فقر در بخش بعدی می‌پردازد. در بخش سوم وجوه مورد نیاز طرح‌های فقرزدایی کمیته امداد و هزینه‌های عمرانی و نوسازی در استان گلستان را مورد بررسی قرار داده و سپس ضمن نقد روش مطالعات قبلی به برآورد زکات گندم و جو در استان می‌پردازد؛ و در بخش نهایی یافته‌های تحقیق را ارائه می‌دهد.

۱- بررسی نظری نقش زکات در فقرزدایی

بررسی نقش زکات مستلزم شناخت ابعاد، علل و استراتژی‌های کاهش فقر و سپس شناخت زکات به ویژه موارد مصرف آن و آنگاه تحلیل اقتصادی نقش زکات خواهد بود.

۱-۱- مروری بر ابعاد فقر و استراتژی‌های کاهش فقر

فقر پدیده‌ای است که در کلیه جوامع مذموم شمرده می‌شود و همواره تلاش‌های وسیعی از سوی آحاد مردم و سازمان‌های غیر دولتی و دولتی برای محو آن صورت می‌گیرد. فقر درآمدی و مصرفی به معنای آن میزان درآمد یا مصرف از خوراکی‌ها و غیر خوراکی‌هاست که در نظر جوامع کمتر از آن فقیر محسوب می‌شود. این دیدگاه بیشتر تا دهه ۱۹۷۰ در بین دانشمندان و سازمان‌های بین‌المللی از جمله بانک جهانی و سازمان ملل رایج بود زیرا در این دوران توسعه به معنای رشد اقتصادی تلقی می‌گردید. ولی با تحول در مفهوم توسعه و گسترش ایده توسعه انسانی، نیازهای اساسی به ویژه آموزش و بهداشت اهمیت ویژه‌ای یافت و شاخص توسعه انسانی^۱ HDI به جای

1 - Human Development Index

شاخص درآمد ملی سرانه برای درجه‌بندی کشورها به کار گرفته شد. بنابراین فقر به عنوان محرومیت از نیازهای اساسی مفهومی گسترده‌تر یافت. ناامیدی به زندگی تا چهل سالگی، بی‌سوادی بالغان و عدم دسترسی به آب سالم، خدمات بهداشتی و سوء تغذیه کودکان زیر پنج ساله از اجزاء مهم شاخص فقر انسانی^۱ HPI بوده که نشانگر توجه جامعه جهانی به ابعاد متفاوت فقر است. این نگرش موجب تحول در سیاست‌های فقرزدائی شد.

استراتژی‌های کاهش فقر به طور کلی در دو سطح کلان و خرد اقتصادی مطرح شده‌اند. در سطح کلان، سیاست‌هایی که توان تغییر فقر را دارند به طور گسترده به دو دسته سیاست‌هایی که رشد اقتصادی و توزیع درآمد را به نفع فقراء تغییر می‌دهند، تقسیم می‌شوند. شواهد مشخص می‌کند که میزان رشد بستگی به آموزش و امید به زندگی به ویژه برای گروه‌های کم درآمد دارد. انباشت سرمایه انسانی بخش مهمی از فرایند توسعه است و این انباشت از راه‌های عمده به وسیله برنامه‌های عمومی آموزش و بهداشت تحت تأثیر قرار می‌گیرند^۲ (بارو، ۱۹۹۸). توزیع فرصت و درآمد را می‌توان از طریق سیاست‌های مصوب برای ارتقاء فرصت‌ها، تسهیل تواناسازی و تقویت امنیت برای فقراء بهبود بخشید (بانک جهانی، ۲۰۰۱).

در حالی که فرصت‌ها را می‌توان با تسهیل رشد، بهبود کارائی بازارها به نفع فقراء افزایش داد. توسعه و گسترش دارائی فقراء اساس توزیع مجدد درآمد به نفع فقراء است. استراتژی‌های خرد کاهش فقر برای خانوارهای مولد که توانائی شرکت در بازار (مبادله و تولید) را دارند با خانوارهای غیرمولد فرق دارد.

کاهش فقر برای گروه اول متضمن خلق فرصت‌ها برای تقویت استحقاق‌های خانوار یا ظرفیت‌های مولد درآمد است به طوری که سطوح درآمد نه فقط در یک دوره بلکه در تمام دوره‌های آینده افزایش یابد. تحلیل خردی نشان می‌دهد که عوامل فقر، فقدان منابع به شکل انسانی، فیزیکی و مالی است. بنابراین کاهش فقر مستلزم مکانیسمی است که این منابع را با یک روش کارا به فقراء انتقال دهد. کمک‌های اندک مشکل فقر گروه مولد را به طور دائمی حل نخواهد کرد. بنابراین برنامه اصلی کاهش فقر برای اکثریت گسترده‌ای از فقراء مولد، ایجاد ظرفیت و خلق ثروت است.

گروه دوم از جهت اینکه فاقد استحقاق‌ها و منابع مولد درآمد هستند، غیر مولد به شمار می‌آیند. افرادی هستند که از نظر فیزیکی و روانی مشکل دارند که شامل سالخوردگان، بیماران، معلولان، زنان بیوه و سایر اقشار آسیب پذیر (مانند یتیمان) هستند. این دسته مردم باید به طور مستقیم تحت حمایت

1- Human Poverty Index

2- BARRO

درآمدی قرار گیرند. این کمک‌ها را می‌توان با انتقال وجوه یا منابع از طریق اعمال خیریه توسط اعضاء یا مؤسسات غیر دولتی جامعه و یا از طریق کمک‌های تأمین اجتماعی دولتی انجام داد (حبیب، ۲۰۰۴).^۱

۱-۲- مروری بر زکات و موارد مصرف آن

زکات یا صدقه واجب در سال هشتم هجری بر مسلمانان واجب شد. خداوند خطاب به پیامبر (ص) در سوره توبه، آیه ۱۰۳ می‌فرماید: «از اموال مسلمین صدقه و زکات بگیر تا به واسطه زکات آنان را پاکیزه و مطهر کنی و رشد دهی و دعا برای آنان کن که دعای تو موجب سکون و آرامش آنان می‌باشد و خداوند شنونده داناست». زکات مطابق فقه شیعه و فتوای مشهور فقهاء بر نه چیز واجب شده است.^۲ چنانچه در حدیثی از امام صادق (ع) پیرامون آیه فوق به این موارد تصریح شده است که «پیامبر به منادی دستور داد تا در بین مردم ندا دهد که خداوند تبارک و تعالی واجب نمود بر شما زکات را آن چنانکه نماز را بر شما واجب کرد. خداوند واجب کرد بر آنان از طلا، نقره و شتر، گاو و گوسفند و از گندم، جو، خرما و کشمش. و از غیر اینها عفو فرمود...» (البروجردی، ۱۳۹۹ه.ق.).

در اهمیت زکات همین بس که در قرآن در ۲۶ مورد در کنار نماز آمده است و شرط قبولی نماز ادای زکات است. و از امام باقر روایت شده است که زمانی پیامبر (ص) در مسجد بود، فرمودند: فلانی برخیز، فلانی برخیز، فلانی برخیز تا آنکه پنج نفر را از مسجد خارج نموده و فرمود شما که زکات نمی‌دهید از مسجد خارج شوید و در آن نماز مگذارید (همان، ۱۲). این حدیث نشان می‌دهد، با توجه به اینکه رسول خدا (ص) به حفظ آبروی مؤمن و مسلمان سفارش کرده است ولی اهمیت حقوق بیت المال و مردم اولویت دارد.

افرادی که مشمول زکات قرار می‌گیرند باید دارای شرایط عمومی یعنی بلوغ، عقل، حریت، مالک بودن و تمکن از تصرف باشند. بنابراین زکات نابالغان و مجانین و کسانی که هنگام وجوب زکات مالک مال زکوی نیستند و یا حق تصرف در آن را به واسطه وقف یا نذر و غیر آن نداشته باشند مشمول زکات نیستند (الطباطبایی الیزدی، ج ۲، ۲۶۳-۲۷۲).

همچنین مشهور بین فقهای امامیه این است که کفار مکلف به فروع دین از جمله زکات هستند. بلکه در این مسئله در کتب اصولی و فقهی ادعای اجماع شده است. البته این مسئله در بین فقهای اهل سنت مورد اختلاف است (المنتظری، ج ۱، ۶۹-۱۲۵). سید یزدی بیان می‌کند که امام (ع) و

1 - Habib

۲- شایان ذکر است که در فقه شیعه به ویژه در بین فقهای معاصر به تعمیم زکات کسی فتوا داده است، اگر چه در متون فقهی تمایلات و احتیاطاتی در این زمینه وجود دارد (برای این مورد رک. المنتظری، ۱۴۰۴ق، ۱۵۰-۱۶۹ و نظری، ۱۳۸۲).

جانشین او می تواند زکات را با زور از کفار بستاند (الطباطبایی الیزدی، ج ۲، ۲۷۲).

موارد متعلق زکات دارای شرایط خاص است چنانچه محصولات زراعی باید از حد نصاب معین بیشتر بوده و زراعت هنگام تعلق زکات در ملک مؤدی باشد و یا حیوانات علاوه بر نصاب معین باید از مراتع طبیعی در طول سال استفاده کنند. بنابراین دامداری های صنعتی و یا دام هایی که به صورت دستی تغذیه می شوند مشمول زکات نیستند. همچنین طلا و نقره علاوه بر حد نصاب باید مسکوک رایج باشند بنابراین مطابق این شرایط، موارد تعلق زکات عمدتاً شامل محصولات زراعی می شود.

البته در فقه اهل سنت موارد متعلق زکات گسترش داده شده است چنانچه الجزیری موارد تعلق زکات را چارپایان (شتر، گاو و گوسفند)، طلا و نقره هر چند غیر مسکوک باشد، مال التجاره، معدن و رکاز (کنز) و زراعات و میوه بر می شمرد (الجزیری، ۱۴۰۶ ه.ق). القرضای از مجتهدین معاصر حتی درآمدهای املاک، صنایع و مشاغل را نیز مشمول زکات می داند (القرضای، ۱۴۰۹ ه.ق).

مهمترین حکمت های تشریح زکات که در روایات از آن ها یاد شده است عبارتند از: تأمین مالی درماندگان، چنان که امام صادق (ع) می فرماید: همانا زکات به منظور آموختن توانگران و کمک به فقراء وضع شده است. اگر مردم زکات اموال خود را می پرداختند، هیچ مسلمانی نیازمند نمی ماند و به سبب آنچه خداوند (عزوجل) برای او واجب کرده است بی نیاز می شد. مردم فقیر و نیازمند گرسنه و برهنه نشدند مگر به سبب گناهان ثروتمندان (الحر العاملی، ۱۳۹۱ ه.ق: ۴)، پاک کردن افراد و اموال آنان، بیمه اموال، نمو و رشد اموال و منبع درآمدی دولت، (آقا نظری و گیلک حکیم آبادی، ۱۳۸۱: ۸۰).

زکات واجب عبادی مالی است که مسلمانان باید به قصد قربت آن را به جا آورند. موارد مصرف زکات در آیه ۶۰ سوره توبه بیان شده است: «انما الصدقات للفقراء والمساکین و العالمن علیها و المولفه قلوبهم و فی الرقاب و العارمین و فی سبیل الله و ابن السبیل فریضه من الله و الله علیم حکیم». «همانا زکات برای فقراء و مساکین و مأموران زکات و دل بدست آورده شدگان و آزادی بندگان و وام داران و در راه خدا و در راه ماندگان است و این واجبی است از جانب خداوند و خداوند دانا و حکیم است». آیه شریفه فوق مستحقین دریافت زکات را به هشت گروه طبقه بندی کرده است که توضیح برخی از آن ها متناسب با این تحقیق، چنین است.

مهمترین مورد مصرف زکات فقراء و مساکین هستند. در روایتی از امام کاظم (ع) نقل شده، زکات برای تأمین قوت فقراء و ازدیاد اموالتان وضع شده است (الصدوق، ج ۲، ص ۲). فقهاء با استفاده از روایات نه تنها فقراء و مساکین مستحق دریافت زکات را مشخص کرده اند همچنین مقدار و نوع کالا و خدماتی را که از وجوه زکات می توان برای آنان تهیه کرد، بیان کرده اند. طباطبایی یزدی اظهار می کند: «فقیر شرعی کسی است که هزینه سالانه خود و خانواده اش

را ندارد و غنی شرعی برعکس او است. بنابراین کسی که کشتزار و ملک یا مستغلات یا چارپا (یا ماشین) و مانند آن‌ها را دارد که کفایت هزینه زندگی خودش و خانواداش در طول سال را می‌کند، جایز نیست زکات دریافت کند. یا اگر سرمایه‌ای داشته باشد که از سود آن هزینه‌اش را تأمین کند یا پول نقد یا جنسی داشته باشد که برای او و خانواده‌اش کافی باشد هر چند برای یک سال باشد، جایز نیست از زکات استفاده کند. اما هر گاه کمتر از مقدار هزینه سالش داشته باشد، جایز است که زکات بگیرد. بنابراین حتی اگر در ابتدای سال به اندازه کفایت یک سال داشته باشد ولی پس از مصرف کردن مقداری از آن باقیمانده کفاف تا آخر سال را نکند، جایز است زکات بگیرد و لازم نیست که تا وقتی که موجودیش به اتمام می‌رسد صبر کند بلکه هر وقت موجودیش تا پایان سال کافی نباشد جایز است که زکات دریافت کند. همچنین صنعتگر یا کاسبی که می‌تواند هزینه خود و خانواده‌اش را در طول سال تأمین کند جایز نیست زکات دریافت کند و به احتیاط واجب کسی که می‌تواند درآمد بدست آورد ولی از روی تنبلی کار نمی‌کند جایز نیست زکات بگیرد (الطباطبائی الیزدی، ۳۰۶).

مطابق فتوای امام خمینی (ره) خانه مسکونی و خادم و اسب سواری که به حسب حالش ولو به خاطر عزت و شرافتش به آن نیاز داشته باشد و لباس‌های تابستانی و زمستانی و لباس مسافرت و لباس وطن اگر چه برای تحمل باشد و فرش و ظروف و مانند آن مانع از دادن زکات و گرفتن آن نیست (الموسوی الخمینی، ۳۳۴). به طور کلی فقها درباره حد اکثر مقدار زکات که می‌توان به فقیر داد دارای سه نظر هستند:

الف) حد اکثر مقدار نباید از حد غنا بیشتر باشد.

ب) حد اکثر مقدار مجاز به اندازه حد غنا است (نظر اکثر فقها).

ج) حد اکثر می‌تواند بیش از حد غنا باشد (المنتظری، ۴۰۹ه.ق، ۳۲۵).

استدلال مشهور علاوه بر اجماع و اطلاق ادله ایتاء الزکاة، اخبار بسیار و مستفیضة است. مانند، صحیحہ سعید بن غزوان عن ابی عبدالله (ع) قال: سألتہ کم یعطی الرجل الواحد من الزکاة؟ قال: «اعطه من الزکاة حتی تغنیه» (الحرالعاملی، ۱۳۹۱ه.ق، ۱۷۸-۱۸۲). موققه اسحاق بن عمار عن ابی الحسن موسی (ع) قال: قلت له: اعطی الرجل من الزکاة ثمانین درهماً؟ قال نعم وزده. قلت: اعطیه مائة؟ قال: نعم و اغنه ان قدرت ان تغنیه (همان). بدهکاران از جمله مستحقین زکات هستند. بدهکاران کسانی هستند که بدون اسراف و معصیت بدهکار شده‌اند و توان پرداخت آن را ندارند اگر چه مخارج سالشان را داشته باشند. فرقی بین اقسام بدهی نیست و شامل قرض یا قیمت کالا یا ضمان مال و مانند آن می‌شود (الطباطبائی الیزدی، ۳۰۷).

مورد مهم دیگر مصرف زکات فی سبیل الله است. سبیل الله تمام راه‌های خیر مانند، ساختن پل، مدارس، مهمانسرا، مساجد و تعمیر آن‌ها، آزاد کردن مؤمنین از دست ظالمان مانند، هر مصلحتی از جمله اصلاح بین چند نفر، دفع وقوع شرارت‌ها و فتنه‌ها بین مسلمانان و همچنین کمک

به حجاج و زائران و بزرگداشت علماء در صورت عدم تمکن آنها برای حج و زیارت را شامل می‌شود. البته امامان اهل سنت ابوحنیفه، شافعی و مالک معتقدند که راه خدا فقط به مجاهدان اختصاص دارد و احمد حنبل معتقد است که شامل حج شده و بنابراین زکات را می‌توان در حج مصرف کرد. تقسیم و توزیع زکات بر تمام موارد هشت‌گانه واجب نیست بلکه جایز است تمام آن را به یکی از موارد اختصاص داد. بنابراین اگر مصلحت جامعه اسلامی به ویژه فقراء در این باشد که وجوه زکات را صرف تأسیس مدرسه یا بیمارستان کرد این امر از باب فی سبیل الله بلا مانع است. ولی آیا می‌توان شرکتی تأسیس کرد و سهام آن را بین فقراء تقسیم نمود؟ آیا این امر با مسئله تملیک زکات به فقراء منافات دارد؟ سؤالی است که باید از منظر فقهی بدان پاسخ داده شود.

زکات یک واجب مالی - عبادی است. بنابراین آیا یک تکلیف فردی است که هر مکلفی موظف است وظیفه خود را انجام دهد یا دولت بایستی زکات را همانند مالیات‌های حکومتی جمع‌آوری کرده و هزینه کند؟ مستفاد از قرآن کریم و اخبار وارده از طریق فریقین و سیره نبی اکرم (ص) و امیر المؤمنین (ع) و خلفاء و صحابه این است که زکات واجب فردی نیست که به حسن نیت اشخاص موکول شده باشد، تا هر کس که نیتش خوب است و از پروردگارش می‌ترسد و امید ثواب دارد، آن را پردازد و کسانی که دین و ایمان ضعیفی دارند، از زیر بار آن شانه خالی کنند، بدون اینکه از آن‌ها مطالبه زکات شود؟ بلکه زکات یک مالیات اسلامی است و مسئولیت جمع‌آوری و تقسیم و مصرف آن به کارگزاران دولت اسلامی سپرده شده است (المنتظری، ج ۴، ۱۴-۱۵).

بنابراین امام خمینی و فقهای بسیاری معتقدند که افضل و بلکه احوط این است که زکات را در عصر غیبت تحویل فقیه جامع الشرایط بدهند، به ویژه اگر فقیه آن را از مردم طلب نماید زیرا فقیه نسبت به مردم، به محل مصارف آن آشناتر است. هرگاه فقیه به خاطر مصلحت اسلام و مسلمین به این عمل حکم نماید، بر همه واجب است که زکات خود را به فقیه برسانند (الخمينی، تحریر الوسیله، ج ۱، ۲۴۲-۲۴۳).

قحف معتقد است که نقش دولت درباره جمع‌آوری و توزیع زکات اساسی است. او با استناد به آیات ۱۰۳ و ۶۰ سوره توبه نتیجه می‌گیرد که زکات را نباید خود پرداخت‌کنندگان اداره کنند. بلکه یک اداره دولتی که کارکنان آن را خود استخدام می‌کند، باید چنین وظیفه‌ای را بر عهده بگیرد (قحف، ج ۷، زکات).

اصولاً تا قبل از انقراض امپراطوری عثمانی، رسم دولت‌های اسلامی در سراسر تاریخ و سرزمین‌ها این بود که صندوق یا حساب مخصوص در خزانه برای زکات تعیین می‌شد تا اینکه عواید آن مطابق با شرایط شرعی توزیع شود. همچنین دانشمندان اسلامی در نوشته‌هایشان از الخراج ابو یوسف تا الحاشیه ابن عابدین چنین دیدگاهی داشتند (همان). البته دولت می‌تواند مادامی که معلوم شود مؤدیان زکات مشتاقند به خاطر دلبستگی مذهبی خود زکات پرداخت کنند، به آنان نمایندگی دهد تا بخشی از زکات خود را به دریافت‌کنندگان واقعی بدهند (همان).

۱-۳- تحلیل اقتصادی نقش زکات در کاهش فقر

جمع آوری - هزینه کردن و توان زکات به عنوان یک وسیله برای از بین بردن فقر^۱ سال‌هاست که در نوشته‌های اقتصاد اسلامی اهمیت خاصی یافته‌است. در واقع زکات یکی از اولین ابزارهای است که توسط متخصصان مسلمان توسعه و مالیه عمومی مورد بررسی قرار گرفته است (اقبال، ۱). ضیاء‌الدین احمد و دیگران (۱۹۸۳) مقالاتی را تهیه کرده‌اند که در آنها زکات را به عنوان یک ابزار سیاست مالی بحث و تحلیل کرده‌اند. منور اقبال، مقالاتی را که قبل از دومین کنفرانس بین‌المللی، که در مارس ۱۹۸۳ در اسلام آباد برگزار شده‌است، دربارهٔ حوزه و موقعیت زکات در یک اقتصاد مبتنی بر اصول اخلاقی اسلام، جمع آوری کرده‌است (همان).

ضیاء‌الدین احمد (۱۹۹۰) زکات را به عنوان یک ابزار تأمین اجتماعی که بخشی از نظام گسترده و کلی اسلامی برای کاهش فقر و توزیع درآمدست، معرفی کرد. صادق (۲۰۰۲) یک مروری دربارهٔ ابعاد اقتصادی-عدالتی و اجرایی ابزار زکات را فراهم کرد. شیرازی (۱۹۹۶) یک تحلیل اقتصادی دربارهٔ سهم سیستم زکات در کاهش فقر در پاکستان را برعهده گرفت. او همچنین یک ارزیابی انتقادی از مکانیسم‌های جمع آوری و هزینه کردن زکات در پاکستان انجام داد.

منذر قحف مقالات متعددی را دربارهٔ معرفی زکات و موضوعات اقتصادی آن نگاشته است. او معتقد است که دستیابی به عدالت اجتماعی - اقتصادی هدف بلامنازع زکات است و هر فردی این اصل را در هر کتاب و مقاله‌ای دربارهٔ زکات می‌یابد. زکات انتقال بخش معینی از مال داران به ناداران است (قحف، b، ۱۹۹۹: ۲). او در مقاله خود می‌نویسد که، تخصیص مخارج زکات بین فقراء، مساکین و سایر دریافت‌کنندگان از یک طرف و بین کالاهای سرمایه‌ای و کالاهای مصرفی از طرف دیگر و اصل تملیک که به معنای دادن زکات به فقراء و مساکین بر اساس بخشش و واگذاری است موجب یک روش خاص در ارتباط با کاهش فقر می‌شود. چون زکات گروه‌های فقیر خاص را مخاطب قرار می‌دهد بنابراین معرفی زکات در یک جامعه معاصر به شرط آنکه تخصیص مناسب و اصول تملیک اجرا شوند ممکن است توزیع ثروت و درآمد برابری را ایجاد کند (همان).

صالح، زکات جمع آوری شده در هر یک از چندین کشور مسلمان مانند یمن، پاکستان ... را براساس مطالعات مختلف انجام شده کمتر از ۰/۶ درصد گزارش می‌کند و بر اساس این یافته‌ها ادعا می‌کند که این عملکرد ضعیف نتیجه موانع بر سر راه جمع آوری زکات در این کشورهاست. ولی علی‌رغم این مشاهدات ناخوشایند، مطالعاتی نیز نشان می‌دهند که جمع آوری زکات در پاکستان و سایر کشورها دارای رشد بوده‌است (صالح، ۱۹۹۹: ۷۲).

۱- در اسلام منابع متعددی برای فقراء در نظر گرفته شده‌است از جمله: زکات، خمس، وقف، فی، انفال و ...

حبیب (۲۰۰۴) به سفارش بانک توسعه اسلامی نقش زکات و اوقاف را در کاهش فقر مورد بررسی قرار داده‌است. او بیان می‌کند که مؤسسات زکات و اوقاف می‌توانند از طریق فراهم کردن کالاهای عمومی نظیر آموزش، بهداشت و خدمات اجتماعی برای فقراء نقش مهمی در سیاست‌های توزیعی ایفاء کنند. به علاوه این مؤسسات می‌توانند ایجاد ظرفیت و خلق ثروت در بین اعضای مولد جامعه را از طریق فراهم کردن سرمایه انسانی، فیزیکی و مالی تسهیل نمایند. فقر را می‌توان در بین افراد غیر مولد از طریق فراهم کردن حمایت‌های درآمدی دوره‌ای کنترل کرد.

اثر مصرف زکات بر عرضه نیروی کار با بیان اثر آن بر بهره‌وری نیروی کار و ایجاد انگیزه برای آن روشن می‌شود. بهره‌وری نیروی کار به سطح آموزش، مهارت‌های اکتسابی به علاوه مقدار و نوع سرمایه در تولید و سطح تغذیه و سلامت نیروی کار بستگی دارد. مصرف زکات در موارد خاص خود به طرق زیر موجب افزایش بهره‌وری می‌شود.

سرمایه‌گذاری عایدات زکات در ایجاد برنامه‌های توسعه‌ای در جهت برآوردن نیازهای کفایی فقراء مانند آب آشامیدنی، بهداشت، آموزش موجب افزایش بهره‌وری نیروی کار می‌شود. مصرف زکات به ویژه برای دانشجویان فقیر نیز بر عرضه نیروی کار و بهره‌وری آن خواهد افزود. مصرف زکات زمینه‌ها و انگیزه‌های لازم برای سرمایه‌گذاری ایجاد می‌کند. زکات موجب افزایش پس‌انداز و تشکیل سرمایه می‌شود زیرا مصرف زکات در جهت سرمایه‌گذاری (فی سبیل الله) درآمد کل را افزایش می‌دهد و از این رو در درازمدت به سبب تأثیر مثبت زکات بر سرمایه‌گذاری و بهره‌وری نیروی کار فقیر (و به طور کلی نیروی کار) پس‌انداز کل را زیاد می‌کند. جمع‌آوری و مصرف زکات موجب افزایش ثبات اوضاع اجتماعی و سیاسی شده، که این خود موجب کاهش ریسک و در نتیجه بالارفتن میل به سرمایه‌گذاری خواهد شد. پرداخت بدهی بدهکاران از طریق وجوه زکات موجب کاهش احتمال ضرر در سرمایه‌گذاری و ثبات بازار وام شده و در نتیجه میل به سرمایه‌گذاری را زیاد می‌کند. مصرف زکات در امور عام المنفعه به ویژه امور زیربنایی مانند، برق، آب، ارتباطات بازدهی نهایی سرمایه‌گذاری را افزایش می‌دهد. همچنین می‌توان با تهیه ابزار کار برای فقراء مولد بر میزان درآمد آن‌ها افزود. حتی وجوه زکات را می‌توان به عنوان روش تأمین مالی خرد در اختیار بنگاه‌های کوچک قرار داد و از این طریق صاحبان آن را که از طبقات نیازمندان تقویت کرد. اثر زکات بر مصرف کل یکی از موضوعاتی است که محققان اسلامی آن را بررسی کرده‌اند (سحبانی، ۲۱۱). مختار متولی معتقد است که اجرای زکات در جامعه اسلامی دو اثر بر مخارج مصرفی کل دارد: اولاً، به خاطر زکات میل متوسط و نیز میل نهایی به مصرف در اقتصاد اسلامی نسبت به یک اقتصاد غیراسلامی که چنین اقدام مشابه را ندارد بیشتر است. ثانیاً، به خاطر مالیات زکات، شکاف سرمایه‌گذاری در هر سطح

از درآمد در اقتصاد اسلامی نسبت به اقتصاد غیر اسلامی کمتر خواهد بود (متولی، ۳۰۴).
درویش و الزین، فروضی را که متولی بر اساس آن نتیجه‌گیری کرده‌اند مورد نقد قرار دادند و معتقدند اگر چه زکات موجب افزایش انگیزه سرمایه‌گذاری می‌شود و با افزایش سطح درآمد کل و سطح اشتغال موجب افزایش مصرف فقراء می‌گردد، اما نمی‌توان یقین پیدا کرد که نسبت مصرف به درآمد در مقایسه با قبل از اجرای زکات بیشتر خواهد شد (همان، ۲۱۳). زرقاء اگرچه فرض‌های فوق را نمی‌پسندد ولی افزایش مصرف کل به سبب اجرای زکات را اثری کاملاً قابل انتظار می‌داند (زرقاء، ۲۱۲).

به طور اساسی مصرف زکات در تأمین هزینه فقرزدایی و فراهم آوردن زمینه‌های اشتغال و فرصت‌های سودآور و افزایش سرمایه انسانی منبع مهمی در کنار سایر وجوه عمومی و وجوه خیریه برای کاهش فقر جوامع اسلامی خواهد بود (همان، ۲۱۳). البته درباره نقش‌های متنوع زکات در کاهش فقر در یک استراتژی توسعه برای یک کشور باید به نکات زیر توجه کرد:

توان زکات برای مقابله با فقر به سطح درآمد سرانه و وسعت فقر بستگی دارد. بنابراین وقتی در کشوری مثل پاکستان نسبت به مالزی درآمد سرانه پایین‌تر و نرخ‌های فقر بالاتر است، استفاده از زکات برای کاهش فقر بسیار مشکل است و باید از مؤسسات زکات به روش مؤثرتری برای کاهش فقر استفاده شود. استراتژی برنامه کاهش فقر با استفاده از زکات بایستی بر ایجاد ظرفیت فقراء برای کاهش فقرای مولد افزایش درآمدهای زکات و فراهم نمودن حمایت‌های درآمدی محترمانه برای تمام بخش غیر مولد جامعه متمرکز شود. چون فقر ناشی از علل پیچیده مرتبط به هم است کاهش آن مستلزم تلاش از زوایای متعدد است. بنابراین با توجه به عدم کفایت زکات هماهنگی بیشتری با سایر نهادهای درگیر در مسئله کاهش فقر به ویژه سازمان‌های خیریه باید صورت گیرد.

جنبه دیگر از هماهنگی بین سازمان‌های مختلف درگیر در کاهش فقر ایجاد بانک اطلاعاتی ملی درباره گروه هدف است. یکی از مسائل کلیدی در برنامه کاهش فقر شناسایی فقراء و کنترل پیشرفت ایجاد شده پس از انجام مداخله مناسب است. البته تشکیل چنین بانک اطلاعاتی بار زیادی بر دوش یک مؤسسه خواهد گذاشت، بنابراین هماهنگی بین مؤسسات مختلف باید وجود داشته باشد.

برای حل مسئله فقر تمرکز مصارف زکات بایستی بر ایجاد ظرفیت و خلق ثروت به جای حمایت‌های درآمدی باشد. شورای مرکزی زکات پاکستان از سال ۲۰۰۱ مقدار زیادی از وجوه را به توان بخشی و فراهم کردن آموزش‌های حرفه‌ای اختصاص داد. مؤسسات زکات همچنین شهریه‌های مدارس، دانشگاه‌ها، مؤسسات آموزش حرفه‌ای را می‌پردازند. در مالزی در برخی از ایالات مؤسسات بهداشتی و آموزشی را منحصراً برای فقراء تأسیس کرده‌اند. زکات بیشتر به افراد یا هیأت‌های غیردولتی داده می‌شود.

توزیع زکات توسط افراد چون بیشتر در جهت اهداف حمایتی صورت می‌گیرد اثر لازم بر فقر نداشته و مشکل فقر را در بلندمدت حل نخواهد کرد. اگر زکات بیشتری توسط مؤسسات عمومی زکات جمع‌آوری شود این مؤسسات قادر خواهند بود تا اثر مطلوبی ایجاد کنند. بنابراین نوع نگاه مردم به نفع این مؤسسات باید تغییر کند تا نهادهای مؤثری در کاهش فقر باشند. این امر مستلزم حرکت جدی برای ایجاد آگاهی گسترده در بین مردم درباره‌ی دورنما و نقش‌های صحیح زکات است. چون زکات همانند یک کار خیر و دینی است، احیاء نهاد و مؤسسات زکات تا حدود بسیار زیادی به تقویت باور مردم درباره‌ی مسئولیت آنان در قبال فقراء دارد. همچنین می‌توان اعتماد مردم و جامعه را از طریق روشن کردن آنان درباره‌ی نقش عظیم این نهادها در تقویت رفاه فقراء جلب کرد. البته راه مهم برای اعتماد سازی نسبت به مؤسسات زکات مدیریت صحیح آنها خواهد بود (حبیب، همان، ۱۱۴-۱۱۱).

۲- بررسی هزینه‌های فقرزدائی و عمرانی و برآورد زکات

همان‌طور که در بخش دوم بیان شد، استراتژی‌های کاهش فقر در سطح کلان و خرد مستلزم توانمندسازی اقشار ضعیف از طریق افزایش سرمایه‌های انسانی، فیزیکی و مالی آنان است. اعتبارات عمرانی در امور اجتماعی دولت در آموزش و بهداشت و عمران و نوسازی روستاها و امور زیربنایی در کنار اقدامات کمیته امداد امام خمینی (ره) اقلام نسبتاً وسیعی از هزینه‌های کاهش فقر در روستاهای استان را نشان می‌دهد. مقایسه این هزینه‌ها با برآورد زکات گندم و جو دو محصول عمده مشمول زکات استان امکان بررسی توان زکات در تأمین وجوه هزینه‌های فوق را فراهم می‌آورد.

۲-۱- هزینه‌های کاهش فقر

تأکید فقها بر این است که زکات در محل جمع‌آوری آن هزینه شود. گندم و جو محصولاتی هستند که در روستاها و عمدتاً توسط روستائیان کشت می‌شوند. بنابراین مناسب این است که هزینه فقرزدائی در سطح روستاها برآورد شود ولی به لحاظ اینکه تفکیک هزینه‌های شهری و روستایی در کمیته امداد استان وجود نداشت با تخمینی که از سوی کارشناسان انجام می‌شود به این کار اقدام گردید. کمیته امداد امام خمینی استان در راستای اهداف خود در طی سال‌های (۱۳۸۰-۱۳۷۶) وظائفی را با هزینه‌های مشروح در جدول (۱) انجام داده‌است. اقدامات کمیته امداد به طور خلاصه عبارتند از: طرح مددجویی که شامل مددجویانی می‌شود که معمولاً به عللی از قبیل بی سرپرستی، از کارافتادگی سرپرست، استیصال و درمانی و بیماری سرپرست تحت پوشش قرار می‌گیرد. طرح شهید رجایی برای حمایت از سالمندان نیازمند بالای شصت سال سن روستایی و عشایری کشور از سال ۱۳۶۴ اجرا می‌شود. امور بیمه و خدمات درمانی شامل بیمه اقشار نیازمند است.

جدول (۱)- هزینه کمیته امداد امام خمینی (ره) استان گلستان (شهری و روستایی)(هزارریال)

سال	عنوان	۱۳۷۶	۱۳۷۷	۱۳۷۸	۱۳۷۹	۱۳۸۰
۱۱۵۶۵۳۳۸	طرح مددجویی	۱۷۴۳۶۴۹۰	۲۵۲۲۴۶۸۸	۳۲۲۸۴۴۲۶	۴۳۲۲۳۶۵۶	
۵۴۴۴۳۱۰	طرح شهید رجایی	۷۹۸۸۵۰۹	۱۱۰۹۸۷۵۹	۱۳۲۷۱۹۲۳	۱۵۹۰۴۳۰۸	
۳۰۰۴۰۱۲	امور بیمه و خدمات درمانی	۲۵۴۳۳۰۸	۳۷۴۶۰۶۷	۵۹۷۳۶۲۴	۸۶۶۲۰۹۳	
۱۷۵۱۱۶۳	خدمات فرهنگی و آموزشی	۲۶۶۳۱۸۱	۳۵۲۹۱۵۰	۳۴۴۶۴۵۱	۵۵۷۳۶۶۸	
۱۳۸۰۵۸۱	خدمات عمرانی	۲۱۱۷۴۳۷	۲۴۹۳۰۴۴	۳۷۹۴۶۶۱	۲۵۷۰۲۰۸	
۲۹۸۵۱	برنامه خودکفایی مددجویان	۹۲۰۹۲	۳۱۷۰۷۰	۳۲۲۰۱	۲۹۱۸۴۸۷	
۱۱۶۰۸۷۵	پی گیری مسائل حقوقی و قضایی مددجویان	۴۷۸۹۴۰	۶۷۹۳۲۲۵	۷۷۲۰۵۱۷	۱۴۵۳۰۹۵۵	
۴۲۸۳۵۵	اطعام و افطاریه محرومین	۹۷۰۷۹۶	۳۷۶۳۱۵۶	۴۱۴۴۷۹۸	۵۳۷۶۸۸۶	
۴۴۲۳۴۹	حمایت از خانواده زندانیان	۸۸۶۰۶۰	۱۶۹۲۲۷۴	۲۰۶۸۰۱۱	۲۵۲۵۴۵۲	
۵۷	طرح بازگشت مهاجرین	(۱۱۷)	(۳۲۸)	(۱۸۶)	(۲۴۱)	
۲۷۵۰۰	برنامه ازدواج فرزندان خانواده‌های تحت پوشش	۵۵۶۰۰	۷۵۴۰۰	۱۴۳۰۰	۱۲۶۷۰۰	
۱۲۰۰۰۰	طرح جبران دیه و کمک به زندانیان بدهکار	۱۵۳۰۰۰	۱۹۰۰۰۰	۲۲۰۰۰۰	۲۲۴۶۴۳۱	
۸۸۳۰۰	طرح اکرام	۳۳۱۰۰۰	۵۳۵۸۰۰	۵۸۷۰۰	۴۱۱۱۹۱	
-	برنامه امداد به آسیب دیدگان	-	۱۹۹۲۰۰	-	۳۲۵۳۰۰	
-	پرداخت وام قرض الحسنه	-	۱۶۳۰۰	۵۱۳۰۰	۱۴۰۵۰۲	
۱۱۲۰۰	هدایا و نذورات عید سعید قربان	-	۲۶۳۰۰	۲۰۱۰۰	۲۵۶۰۰	
۲۳۸۶۰۰	برنامه جشن نیکوکاری	۳۲۱۲۰۰	۱۶۹۸۰۰	۲۰۷۰۰	۳۰۸۵۰۰	
۱۴۶۶۰۰	برنامه جشن عاطفه‌ها	۱۴۰۱۰۰	۱۶۱۱۰۰	۲۳۷۰۰۰	۲۳۱۴۰۰	
۲۶۹۱۹۰۳۴	جمع	۴۰۵۵۴۷۱۳	۶۱۷۴۱۳۳۳	۷۵۷۰۵۰۱۲	۱۰۵۲۰۱۳۱۷	

مأخذ: کمیته امداد امام خمینی (ره) استان گلستان

خدمات فرهنگی و آموزش این نهاد شامل:

- ۱- فراهم آوردن تسهیلات و امکانات- فراهم آوردن تسهیلات و امکانات لازم برای ادامه تحصیل دانش آموزان، طلاب و دانشجویان تحت پوشش؛
 - ۲- رسیدگی به مسایل آموزشی و تربیتی دانش آموزان، دانشجویان و طلاب تحت پوشش؛
 - ۳- برگزاری اردوهای تربیتی و آموزشی ویژه دانش آموزان و دانشجویان؛
 - ۴- برگزاری اردوهای زیارتی مشهد مقدس ویژه سالمندان تحت پوشش؛
 - ۵- تلاش و کوشش در جهت رشد و اعتلای فرهنگ اصیل اسلامی در بین خانواده های تحت پوشش با برگزاری کلاس های آموزشی، آموزش مکاتبه‌ای، انجام کارهای هنری، برگزاری مراسم و مجالس مختلف و انجام اقدامات فرهنگی مختلف.
- خدمات عمرانی به تهیه مسکن برای نیازمندان اختصاص دارد؛ و طرح‌ها و فعالیت‌هایی که در

جهت خودکفایی مددجویان تحت پوشش توسط این نهاد انجام می‌گیرد به شرح ذیل:

- ۱- پرداخت وام خودکفایی و تهیه و واگذاری مواد اولیه وسیله کار؛
- ۲- رسیدگی و نظارت بر فعالیت‌های خودکفایی خانواده‌های تحت پوشش؛
- ۳- ارائه آموزش‌های فنی و حرفه‌ای؛
- ۴- کارایی برای مددجویان و ایجاد زمینه لازم برای جذب شدن مددجویان آموزش دیده در بازار کار؛
- ۵- پرداخت وام از محل تسهیلات تبصره ۳ و سایر تبصره‌های قانون بودجه؛
- ۶- پرداخت وام به زنان روستایی سرپرست خانوار (طرح حضرت زینب «س»);
- ۷- تهیه مقدمات لازم برای خودکفایی دسته جمعی و گروهی از طریق کارگاه‌های آموزشی و تولیدی؛
- ۸- تأمین فضایی خودکفایی.

پی‌گیری مسائل حقوقی و قضایی مددجویان توسط کارشناسان حقوقی نهاد برای احقاق حقوق محرومین صورت می‌گیرد. احکام و افطاریه به محرومین و مددجویان به ویژه برای دانش آموزان، دانشجویان و طلاب تحت پوشش صورت می‌گیرد. حمایت از خانواده زندانیان نیز از سال ۱۳۷۵ به کمیته امداد محول شده‌است. برنامه ازدواج فرزندان خانواده‌های تحت پوشش، طرح جبران دیه و کمک به زندانیان بدهکار، همچنین طرح اکرام و سرپرستی یتیمان و برنامه امداد به آسیب دیدگان و پرداخت وام قرض الحسنه و ... نیز از دیگر وظائف این نهاد است. عمران و نوسازی، تأمین آب آشامیدنی و برق رسانی موجب افزایش رفاه روستائیان می‌شود. دولت در استان اقداماتی به شرح جدول زیر در سطح روستاها انجام داده‌است. شایان ذکر است که بهبود زندگی روستائیان به بهبود منبع درآمدی آنان یعنی کشاورزی بستگی دارد، بنابراین هزینه‌های تحقیقات امور زیربنایی مانند، آب و برق و همچنین کمک‌های حمایتی دولت نیز بسیار مهم هستند.

جدول (۲)- توزیع اعتبارات عمران و نوسازی روستاهای استان گلستان (هزار ریال)

سال	۱۳۷۷		۱۳۷۸		۱۳۷۹		۱۳۸۰	
	تعداد پروژه	میزان اعتبار (هزار ریال)	تعداد پروژه	میزان اعتبار (هزار ریال)	تعداد پروژه	میزان اعتبار (هزار ریال)	تعداد پروژه	میزان اعتبار (هزار ریال)
فصل عمران و نوسازی روستاها	۳۳۲	۲۲۹۵۴۷۰۰	۳۵۲	۲۹۱۱۷۰۰۰	۴۳۵	۴۲۹۹۰۷۵۰	۲۸۳	۱۱۲۹۲۵۷۸۰
برنامه تهیه و اجرای طرح‌های هادی روستاها	۶۵	۳۰۲۱۷۰۰	۶۹	۲۸۴۶۲۵۸	۶۸	۵۷۹۱۷۰۰	۳۹	۸۱۲۷۰۰۰
برنامه سازماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستاها	۳	۱۰۰۰۰۰	۴	۲۹۰۰۰۰
برنامه تأمین آب آشامیدنی روستاها	۱۳۱	۷۹۳۷۴۸۰	۱۵۳	۱۲۴۳۷۲۷۲	۸۵	۸۲۰۱۰۰۵	۵۵	۲۵۳۷۴۶۷۳
برنامه برق روستاها	۷	۱۲۳۰۰۰۰	۶	۱۲۲۷۱۱۰	۱۵	۶۶۵۰۰۰	۱۴	۲۱۴۸۰۰۰
برنامه احداث و نگهداری راه‌های روستاها	۱۲۲	۹۸۶۵۵۲۰	۱۱۶	۱۱۴۳۹۶۶۰	۲۰۲	۱۲۱۵۵۰۴۵	۱۳۸	۵۵۱۰۳۰۰۰
برنامه نواحی صنعتی روستایی	۴	۸۰۰۰۰۰	۴	۸۹۶۷۰۰	۵	۱۲۲۹۰۰۰۰	۵	۲۳۸۱۷۸۰
برنامه ایجاد و توسعه تأسیسات فاضلاب روستایی	۶۰	۳۸۸۸۰۰۰	۳۲	۱۹۷۹۱۳۲۷

مأخذ: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان گلستان

۲-۲- برآورد زکات

برای برآورد زکات گندم و جو با توجه به نبود اطلاعات درباره زکات جمع آوری شده از روش برآورد زکات بالقوه استفاده می‌شود. همان‌گونه که بیان شد، زکات یک واجب مالی عبادی است که با توجه به شرایط عمومی و خاص - که به آن اشاره خواهد شد- بر هر فرد مسلمان واجب است. بنابراین اساس روش‌های برآورد معرفی شده‌اند.

ثامنی کیوانی، برای برآورد ظرفیت بالقوه زکات غلات اربعه از مدل زیر استفاده کرده است.

$$Z_{Wi} = 0.05[A(L - E) - M(e - h)]$$

$$Z_{Ri} = 0.10[A(L - E) - M(e - h)]$$

که در آن Z_{Ri} و Z_{Wi} میزان زکات محصول آبی و دیم، A متوسط قیمت فروش یک کیلو، M هزینه متغیر هر هکتار، L و E تولید کل محصول و مقدار تولید غیر مشمول (یعنی فاقد شرط حدنصاب)، e و h وسعت کل اراضی کشور (در آن محصول) و وسعت اراضی غیرمشمول زکات است (ثامنی کیوانی، ۱۳۷۷: ۸۰ - ۷۹).

او با استفاده از اطلاعات موجود به ویژه آمار سرشماری محصولات کشاورزی و اداره آمار و اطلاعات وزارت کشاورزی اقدام به برآورد زکات در سال ۱۳۶۷ کرد و به علت فقدان اطلاعات آماری با توجه به نسبت ظرفیت بالقوه زکات غلات اربعه به ارزش افزوده بخش زراعت در سال ۱۳۶۷ و با فرض ثابت بودن این نسبت برای سال‌های بعد میزان ظرفیت بالقوه زکات در سال‌های دیگر را از رابطه زیر بدست آورد (همان، ۱۰۴).

ارزش افزوده بخش زراعت در سال دلخواه \times نسبت = ظرفیت بالقوه سال دلخواه

زمانی فر، با توجه به آمارهای موجود، ابتدا تولید سرانه گندم و جو در دهستان مورد نظر و سپس سود تولید گندم و جو در استان را بدست آورد و آنگاه زکات گندم و جو آبی و دیم را به ترتیب با نرخ ۵ و ۱۰ درصد سود تولید گندم و جو بهره‌بردارانی که تولید سرانه ایشان به حد نصاب رسیده است، محاسبه کرد و از جمع زکات دهستان‌ها، زکات استان را بدست آورد (زمانی فر، ۱۳۸۲: ۳۹)

رستگار (۱۳۸۰) تشکیلات صندوق زکات، نحوه جمع آوری و توزیع آن را در پاکستان و سپس به روش و نتایج تحقیق ثامنی کیوانی برای برآورد زکات و مقایسه آن با هزینه‌های تأمین اجتماعی در ایران پرداخته است.

کیاء الحسینی، برای برآورد زکات از رابطه زیر که توسط آقای نظری و گیلک حکیم‌آبادی (۱۳۸۲، ۵۴) مطرح شده است، استفاده کرده است.

$$Z = (0.1 - 0.05\alpha)Y$$

که در آن مقدار زکات گندم یا جو، α نسبت آبی بودن زمین ($\alpha = 0$ در زمین کاملاً دیم و $\alpha = 1$ در زمین کاملاً آبی) و Y درآمد خالص گندم یا جو است. در این تحقیق از رابطه بالا با توجه به فروض و نکات زیر استفاده شده است (کیاء الحسینی، ۱۳۸۳: ۷۱).

همان‌گونه که گذشت، شرایط عمومی زکات، بلوغ، عقل، حریت، مالک بودن و تمکن کامل در تصرف است. بنابراین افراد نابالغ، مجانین و کسانی که هنگام وجوب زکات مالک نیستند و یا حق تصرف در آن را ندارند، مشمول زکات قرار نمی‌گیرند. در اینجا به خاطر محدودیت در اطلاعات فرض می‌شود کلیه گندم و جو تولید شده در استان مشمول زکات هستند.

برای اینکه یک فرد مشمول زکات قرار گیرد باید مالک حداقل تعداد معین پایه زکات باشد. بنابراین نصاب معیار مشمولیت زکات است و به عنوان حداقل معافیت نباید در نظر گرفته شود. اگر موارد زکات مشترک بین چند نفر باشد هر فردی که سهمش از میزان نصاب بیشتر باشد مشمول زکات قرار می‌گیرد. با توجه به اینکه در برآورد زکات از اطلاعات کلی استفاده می‌گردد، بنابراین فرض می‌شود که تمام گندم و جو در استان مشمول زکات است. به علاوه اینکه بنابر اظهار کارشناسی تقریباً تمام بهره‌برداران در استان بالای حد نصاب تولید می‌کنند. زیرا نوع بهره‌برداران یک هکتاری که معمولاً در حاشیه جنگل قرار دارند، دارای راندمان بالا هستند و بهره‌بردارانی که راندمان آن‌ها پایین است معمولاً بیش از یک هکتار زمین دارند.

غلاتی که توسط شرکت‌های دولتی تولید می‌شوند علی‌القاعده باید از زکات معاف باشد. این امر در سیستم زکات عربستان سعودی با معافیت صریح زکات دارائی بخش عمومی که توسط شرکت‌های اقتصادی کشور سرمایه‌گذاری شده‌اند، تأکید می‌گردد. در این تحقیق فرقی بین محصولات تولید شده توسط بخش دولتی و بخش خصوصی گذاشته نشده است. شایان ذکر است که متناسب با فقه اهل سنت در برآورد عواید زکات از کل موارد مشمول زکات فروض مهم دیگری همانند معافیت حداقل درآمد ضروری برای زندگی در نظر گرفته شده است (قحف، a).

گندم و جو عمده‌ترین محصول کشاورزی استان است. بنابراین زکات گندم و جو در استان برآورد شد. لازم به ذکر است فقه شیعه و اهل سنت در موارد پایه و نرخ زکات گندم و جو تفاوت قابل توجهی ندارند.

پایه زکات، میزان محصول گندم و جو یا ارزش آن‌ها پس از کسر هزینه‌های قابل قبول که بیش از حد نصاب یعنی $۸۴۷/۲۰۷$ کیلوگرم بوده و هنگام تعلق زکات در ملکیت مؤدی قرار دارد،

است. هزینه‌های قابل قبول شامل تمام هزینه‌های حسابداری است و یا به عبارت دیگر کلیه پرداخت‌هایی است که برای کاشت، داشت و برداشت محصول صورت می‌گیرد. بنابراین هزینه‌های ضمنی یعنی هزینه‌های عواملی را که در ملکیت مؤدی است، در بر نمی‌گیرد.

نرخ زکات در زمین‌های دیم ده درصد و در زمین‌های آبی پنج درصد است. البته اگر زمین تلفیقی از آبی و دیم باشد، در صورتی که عرف مردم آن را آبی یا دیمی تلقی نکنند نرخ آن به همان نسبت در نظر گرفته می‌شود. در فقه اصطلاح آبی و دیمی یک اصطلاح عرفی است که نزد مردم منطقه به زمین دیم به زمینی گفته می‌شود که فقط از آب باران و سیلاب‌ها آبیاری شود و زمین آبی زمینی است که با آب چاه و به صورت دستی یا ماشینی آبیاری می‌گردد. در حالی که در اصطلاح علمی و جهاد کشاورزی به زمین‌هایی که بیش از ۴۵۰ میلی متر در سال چه از طریق باران و یا آبیاری ماشینی و دستی آب رسیده باشد، آبی گفته می‌شود. و زمین‌های دیم زمین‌هایی هستند که کمتر از این میزان مشروب شده باشند. اطلاعات درباره‌ی میزان محصول، هزینه‌ها، آبی و دیمی بودن از اطلاعات جهاد کشاورزی بدست می‌آید که برای استفاده در برآورد باید به تفاوت‌های پیش گفته توجه شود. متأسفانه در مطالعات قبلی، این نکات بسیار مهم مورد غفلت قرار گرفته‌است و در نتیجه موجب برآورد نادرستی از زکات شده‌است. در عوض، ثامن کیوانی با استفاده از برآورد راندمان در هر هکتار و زمانی فر با استفاده از محاسبه سود در هر هکتار بیشتر تلاش خود را به کار بردند تا میزان تولید بهره بردارانی را که زیر حد نصاب تولید می‌کنند و بنابراین مشمول زکات نیستند برآورد کنند. کیاءالحسینی و باقری (۱۳۸۱) و کیاءالحسینی (۱۳۸۳) با توجه به تفاوت هزینه‌های اعلام شده و هزینه‌های مورد قبول سعی کردند تا با سناریوهای مختلف درباره‌ی هزینه‌ها زکات را برآورد کنند، ولی برای انتخاب صحیح سناریوها در این تحقیقات تلاشی نشده‌است. تحقیق حاضر با تعدیلاتی سعی می‌کند از کاستی‌های روش‌های فوق بکاهد و به برآورد نسبتاً دقیق‌تری دست یابد:

اولین تعدیل درباره‌ی برآورد هزینه‌های قابل قبول صورت می‌گیرد. هزینه‌های اعلام شده شامل کلیه هزینه‌های کاشت، داشت و برداشت است و بین هزینه‌های حسابداری و هزینه‌های ضمنی تفکیک نشده‌است. بنابر اظهار کارشناسان استان و اینکه غالب گندم‌کاران مالک زمین هستند و هزینه زمین تقریباً پنجاه درصد کل هزینه‌ها را تشکیل می‌دهد و به علاوه اینکه تعدادی از مالکین به ویژه زمین‌داران بزرگ مالک ماشین‌آلات کشاورزی هستند و هزینه آماده سازی زمین حدود چهل درصد هزینه‌ها است، برای هزینه‌های قابل قبول دو سناریوی چهل و پنجاه درصد کل هزینه‌های

اعلام شده در نظر گرفته می‌شود.

تعدیل دیگر مربوط به اصطلاح آبی و دیمی و در نتیجه نرخ زکات است. در اینجا نیز بنا به اظهار کارشناسان حدود ۷۰٪ زمین‌های تحت کشت گندم و جو عمدتاً از طریق آب باران مشروب می‌شوند و یا حداکثر یک بار آبیاری می‌شوند به آنها دیم عرفی اطلاق می‌شود و در مقابل سی درصد دیگر زمین‌ها نسبتاً آبی تلقی می‌گردند. از این رو نرخ متوسط زکات به صورت زیر بدست می‌آید.

$$t_1 = 30 \times 0.05 + 70 \times 0.1 = 8.5$$

بنابراین میزان زکات گندم و جو در سطح استان و در سال‌های مورد مطالعه بر اساس دو

سناریوی بالا برآورد می‌شود.

جدول (۳)- وضعیت گندم و جو در استان گلستان

سال	تولید (تن)	عملکرد (کیلوگرم در هر هکتار)	هزینه (تومان در هر هکتار)	کل هزینه تولید (تومان)	هزار تومان				
75-76	گندم	241803.1	260926	3642.271	2016.866	114144	83120	757792	10753401
	جو	5690.51	157031.4	1998.77	1671.05	89713	47203	255413.4	4435747
76-77	گندم	392655	466863	4457.531	3476.347	139323	108963	12272825	14633354
	جو	29645.12	208615.9	2417.11	1687.23	98022	55413	1202110	6850947
77-78	گندم	417900.5	391055	3683.014	2209.513	153295	129006	17393019	22833701
	جو	4011.01	55778.58	1236.82	979.09	98091	61506	318109.3	3503981
78-79	گندم	390777	439603	3474.871	2227.451	185003	160106	20804968	31598664
	جو	8607.95	63679.57	2542.22	900.99	132163	84711	447503.6	5987141
79-80	گندم	427861	295044	3083.861	1405.808	231323	148794	32089575	31227457
	جو	12404.04	51754.07	1251.92	1031.96	139997	90669	1387092	4547113

منبع: سایت وزارت جهاد کشاورزی، اداره آمار و خدمات کامپیوتری مدیریت طرح و برنامه‌ریزی سازمان جهاد کشاورزی استان.

گیلک (۱۳۸۲) و محاسبات محقق

جدول (۴)- برآورد زکات در استان گلستان (هزار ریال)

سال	سناریو	درآمد گندم و جو	هزینه کل	مقدار درآمد مشمول زکات	مقدار زکات
76	50% هزینه	297501933	115111769	182390164	15503163.9
	40% هزینه		92089415.4	205412518	17460064
77	50% هزینه	627236804	174796177	452440627	40040995.5
	40% هزینه	""	139836941	487399863	41428988.3
78	50% هزینه	577129090	220244051	356885039	30335228.3
	40% هزینه	""	176195241	559509566	475583131
79	50% هزینه	784866008	294191378	490674630	41707343.5
	40% هزینه	""	235353102	549542906	46711147
80	50% هزینه	810378250	346256184	464122066	39450375.6
	40% هزینه	""	277004947	533373303	45336730.8

منبع: همان و کیا الحسینی (۱۳۸۳)

۳- یافته‌های تحقیق

توان زکات با مقایسه با دو هزینه مهم کمیته امداد امام خمینی و همچنین هزینه‌های عمران و نوسازی روستاها که نقش مهمی در جهت کاهش فقر دارند، مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. جدول (۵) این مقایسه را نشان می‌دهد.

جدول (۵)- بررسی توان زکات

سال	سناریو	مقدار زکات	هزینه های کمیته امداد	اعتبارات عمران و نوسازی روستا ها	امداد/زکات.٪	عمران/زکات.٪
1376	هزینه ۵۰٪	15503163.91	26919034		57.59183	
1376	هزینه ۴۰٪	17460063.99	26919034		64.86141	
1377	هزینه ۵۰٪	40040995.53	26919034	22954700	148.746	174.4348457
1377	هزینه ۴۰٪	41428988.34	26919034	22954700	153.9022	180.4815064
1378	هزینه ۵۰٪	30335228.31	61741333	29117000	49.13277	104.1839074
1378	هزینه ۴۰٪	47558313.13	61741333	29117000	77.02832	163.3352101
1379	هزینه ۵۰٪	41707343.55	75705012	42990750	55.09192	97.01469164
1379	هزینه ۴۰٪	46711146.97	75705012	42990750	61.70153	108.6539476
1380	هزینه ۵۰٪	39450375.64	105201317	11292600	37.49989	349.3471445
1380	هزینه ۴۰٪	45336730.76	105201317	11292600	43.09521	401.4729182

منبع: کیا الحسینی (۱۳۸۳) و محاسبات محقق

براساس جدول فوق نتایج زیر بدست می‌آید:

در سال‌های مورد مطالعه وجوه زکات توان تأمین مالی هزینه‌های کمیته امداد را از ۳۷٪ تا ۱۵۳٪ را دارد. باید توجه داشت که کل هزینه‌های کمیته امداد شامل شهر و روستا است بنابراین حتی اگر سهم روستا نصف هزینه‌های کمیته امداد باشد در نتیجه وجوه زکات می‌تواند ۷۴ تا ۳۰۶ درصد هزینه‌های کمیته امداد را تأمین کند.

وجوه زکات در مقایسه با اعتبارات عمرانی و نوسازی روستاها نیز بسیار قابل توجه است به طوری که بررسی سال‌های ۱۳۷۷ تا ۱۳۸۰ نشان می‌دهد که وجوه برآوردی زکات در سناریوی پنجاه درصد هزینه حدود ۳/۵ برابر اعتبارات مزبور و در سناریوی چهل درصد هزینه به حدود چهار برابر اعتبارات عمرانی و نوسازی روستاها در استان بالغ می‌شود.

برآورد زکات نشان می‌دهد که زکات همچنین ظرفیت تأمین ۸-۱۶ درصد هزینه‌های آموزش و پرورش استان و ۲۰-۴۰ درصد هزینه‌های آموزش و پرورش روستایی استان را دارد. مقدار زکات برآوردی حدود ۳۰-۶۰ درصد کل مالیات‌های وصولی استان را تشکیل می‌دهد. جدول (۶) سرانجام شایان ذکر است در حالی که دست اندرکاران دولتی و همچنین مردم دغدغه فراوانی نسبت به زدودن فقر از چهره جامعه اسلامی خود دارند، این تحقیق نشان می‌دهد که زکات با توجه به پشتوانه‌های اعتقادی توان بسیار بالایی در تحقق این امر خواهد داشت. بنابراین شایسته است که درباره مدیریت جمع‌آوری و هزینه آن با توجه به فرهنگ و ظرفیت‌های اجرایی استان در سطح استان و کشور اقدام بایسته‌ای صورت گیرد.

جدول (۶) - بررسی مقایسه زکات و مالیات و هزینه آموزش در استان گلستان

سال	سناریو	مقدار زکات	بودجه جاری آموزش و پرورش	درآمد مالیاتی استان	آموزش/زکات درصد	آموزش روستا/زکات درصد	مالیات/زکات درصد
1376	هزینه ۵۰٪	15503163.91					
1376	هزینه ۴۰٪	17460063.99					
1377	هزینه ۵۰٪	40040995.53	256940000	64171000	15.583792	38.95948036	27.20865
1377	هزینه ۴۰٪	41428988.34	256940000	64171000	16.123993	40.30998321	62.39734
1378	هزینه ۵۰٪	30335228.31	306495000	82967000	9.8974627	24.74365675	49.9343
1378	هزینه ۴۰٪	47558313.13	306495000	82967000	15.516832	38.79207909	36.563
1379	هزینه ۵۰٪	41707343.55	412547116	101419000	10.109716	25.27429106	46.8929
1379	هزینه ۴۰٪	46711146.97	412547116	101419000	11.322621	28.30655285	41.1238
1380	هزینه ۵۰٪	39450375.64	506454000	130131000	7.7895279	19.47381975	35.89548
1380	هزینه ۴۰٪	45336730.76	506454000	130131000	8.9517964	22.37949091	30.31589

منبع: کیا الحسینی (۱۳۸۳) و محاسبات محقق

منابع

- ۱- آقا نظری حسن و محمد تقی گیلک حکیم آبادی، نگرش علمی به هزینه و درآمد دولت اسلامی، پژوهشکده حوزه و دانشگاه و پژوهشکده امور اقتصادی، ۱۳۸۲.
- ۲- اداره آمار و خدمات کامپیوتری، مدیریت طرح و برنامه ریزی سازمان جهاد کشاورزی استان گلستان.
- ۳- بانک جهانی (۲۰۰۱)، گزارش توسعه انسانی ۲۰۰۱-۲۰۰۰، مبارزه با فقر، ترجمه سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، انتشارات سازمان مدیریت و برنامه ریزی، ۱۳۸۱.
- ۴- البروجردی، حسین، جامع احادیث الشیعه، ج ۸، المطبعة العلمية، قم، ۱۳۹۹ ق.
- ۵- توسلی، محمد اسماعیل، بررسی اجرای زکات در کشورهای اسلامی، طرح پژوهشی، معاونت پژوهشی دانشگاه مفید، قم، ۱۳۸۳.
- ۶- ثامن کیوانی، فرهاد، تعیین ظرفیت بالقوه زکات در ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد علوم اقتصادی دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۷.
- ۷- الحر العاملی، محمد بن الحسن، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، ج ۴، دار احیاء التراث العربی، لبنان، ۱۳۹۱ ق.
- ۸- الحکیمی، محمد رضا و دیگران، الحیاء، ج ۴، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۶۷.
- ۹- الجزیری عبدالرحمن، الفقه علی المذاهب الاربعه، ج ۱، الطبعة السابعة، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۶ ق.
- ۱۰- رستگار، مراد علی، بررسی تطبیقی نقش اقتصادی زکات در توسعه مناطق روستایی ایران و پاکستان،

- پایان نامه کارشناسی ارشد اقتصاد، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۰.
- ۱۱- زمانی فر، حسن، ارزیابی و محاسبه توان فقر زدایی زکات در برخی از استان های منتخب، پایان نامه کارشناسی ارشد توسعه اقتصادی و برنامه ریزی، دانشکده اقتصاد، دانشگاه تهران، ۱۳۸۲.
- ۱۲- السحیانی محمد ابراهیم، *اثر الزکاه علی الطلب الکلی در مندر فحف*، اقتصادیات الزکاه، النیک الاسلامی للتنمیه، ۱۴۱۷ ه.ق.
- ۱۳- الصدوق، ابن بابویه، *من لا یحضره الفقیه*، ج ۲، دار الاضواء، بیروت، ۱۴۱۳ ه.ق.
- ۱۴- الطباطبائی الیزدی محمد کاظم، *العروه الوثقی*، ج ۲، المکتبه العلمیه الاسلامیه، تهران، الطبعة الثالثه، ۱۳۶۳ ش.
- ۱۵- القرضاوی، یوسف، *فقه الزکاه*، مؤسسه الرساله، بیروت، ۱۴۰۹ ه.ق.
- ۱۶- کیا، حسینی، مهدی، بررسی نقش زکات (گندم و جو) در توسعه روستایی مطالعه موردی استان گلستان، پایان نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه ریزی مازندران، ۱۳۸۳.
- ۱۷- گیلک حکیم آبادی، محمد تقی، مجاوریان، سید مجتبی، کاویانی، حسین، بررسی عوامل مؤثر بر افزایش میزان فروش گندم به دولت در استان گلستان، گزارش طرح تحقیقاتی، مؤسسه پژوهش های برنامه ریزی و اقتصاد کشاورزی وزارت جهاد کشاورزی، ۱۳۸۲.
- ۱۸- المنتظری، حسین علی، *کتاب الزکاه*، ج ۲، المرکز العالمی للدراسات اسلامیه، الطبعة السابعه، قم، ایران، ۱۴۰۹ ه.ق.
- ۱۹- الموسوی الخمینى، روح الله، *تحریر الوسيله*، ج ۱، مطبعه الاداب فی النجف الاشرف، بی تا.
- ۲۰- وزارت جهاد کشاورزی، آمار زراعت، سایت وزارتخانه: www.agri_jahad.org
- 21- Habib Ahmad, *Role of Zakat and Awqaf in Poverty Aleviation*, IDB, Jeddah, 2004.
- 22- Imtiaz, I.A, Mannan, M.A, Niaz, M. A and Deria, A. H, *MANAGEMENT OF ZAKAH IN MODERN MUSLIM SOCIETY*, Second Edition, Islamic Development Bank, 2000.
- 23- Iqbal, Zafar, *Economic rationale For The State Collection Of Zakah*, International Journal of Islamic Financial Services, Vol2, No.1, 2000.
- 24- Kahf, Monzer (a), *Zakah Estimation in Some Muslim Countries*. WWW.KAHF.NET
- 25- ----- (b), *The principle of Socio-Economic Justice in the Contemporary Figh of Zakah*, Islamic Reaserch and Training Institute of the Islamic Development Bank, Jeddah.
- 26- -----, (c), Zakah. WWW.KAHF.NET
- 27- -----, *The Performance of the Institution of Zakah in Theory and Practice*, 1999. WWW.KAHF.NET
- 28- Metwally, Fiscal Policy of an Islamic Economic in Ahmed, z, et al(ed) fiscal policy and prosourse Allocation in Islamic Economics Institute of policy studies Islam abad, pp 59-98, 1984.
- 29- Robert , Barro, *Human capital and Growth in cross - country Regression*, Internet, 1998.
- 30- Sadeq, Abu Al-Hasan, *A Survey of the Institution of Zakah: Issues, Theories and Administration*, Discussion Paper, Second Edition, Islamic development Bank, Saudi Arabia, 2002.
- 31- Salih Siddig Abdelmageed, *The Challenges of Poverty Alleviation in IDB Member Countries*, Islamic Development Bank, 1999.